

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.4) «18/19»:254

Богдана Опря

ШЛЮБНІ СТОСУНКИ У СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 60-ТІ РОКИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Богдана Опря. Шлюбні стосунки у середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст. У статті досліджено шлюбні стосунки в середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено, що шлюб для православного клірика був обов'язковим, причому при його укладанні існувало ряд правил та обмежень. Церковне керівництво заохочувало шлюби між представниками духовного стану, що сприяло збереженню його замкнутості. При укладанні шлюбу нерідко мав місце меркантильний підхід, що заважало формуванню гармонійних стосунків у сім'ї. Складність отримання розлучення та неможливість другого шлюбу для духовенства породжували цілий ряд проблем. В особливо скрутному становищі опинялися клірики у випадку смерті дружини. Вдівцям важко було виховувати малолітніх дітей без жіночої допомоги. А така допомога з боку сторонніх осіб жіночої статі не завжди адекватно сприймалася парафіянами та викликала підозри щодо моральної складової цих стосунків.

Ключові слова: шлюб, сімейне життя, православне духовенство.

Богдана Опря. Брачные отношения в среде православного приходского духовенства Правобережной Украины в 60-е годы ХІХ – начале ХХ в. В статье исследованы брачные отношения в среде православного приходского духовенства Правобережной Украины в 60-е годы ХІХ – начале ХХ в. Определено, что брак для православного клирика был обязательным, причем при его заключении существовало ряд правил и ограничений. Церковное руководство поощряло браки между представителями духовного сословия, что способствовало сохранению его замкнутости. При заключении брака нередко имел место меркантильный подход, что мешало формированию гармоничных отношений в семье. Сложность получения развода и невозможность второго брака для духовенства вызывали целый ряд проблем. В особенно тяжелом положении оказывались клирики в случае смерти жены. Вдовцам было трудно воспитывать малолетних детей без женской помощи. А такая помощь со стороны посторонних лиц женского пола не всегда адекватно воспринималась прихожанами и вызвала подозрения относительно морального компонента таких отношений.

Ключевые слова: *брак, семейная жизнь, православное духовенство.*

Сімейні стосунки відіграють важливу роль у житті кожної людини. З біографій видатних історичних постатей відомо, що нерідко поштовхом до здійснення ними того чи іншого серйозного кроку ставали події останнього. Тим часом, попри свою важливість, сімейне життя окремих соціальних груп залишається майже невивченим. Однією з таких груп є православне парафіяльне духовенство, тому метою статті є заповнення цієї лакуни. Лише окремих сторін цієї теми у своїх працях торкалися такі дослідники як Е. В. Белякова¹, Т. А. Бернштам², Т. Г. Леонтьева³, Б. М. Міронов⁴, С. В. Римський⁵, тому вона потребує більш детального вивчення.

У досліджуваний період життя у шлюбі вважалося цілком природною моделлю поведінки, котра схвалювалася суспільною думкою. Проте православне парафіяльне духовенство було єдиною соціальною верствою, для котрої така модель вважалася не тільки бажаною, а й обов'язковою. Пояснювалося це тим, що священник мав залишатися прикладом для своїх віруючих в усьому, в тому числі й у сімейному житті: зразкова сім'я пастиря – взірець для наслідування парафіянами⁶. Збереження класичної патріархальної сім'ї було важливим і для забезпечення стабільності й непорушності традиційного устрою імперії. Адже тоді панував принцип: світом править Бог, державою – цар, а родиною – чоловік. Від глави сімейства походило все: покарання і блага; він годував, виховував, навчав, визначав долю, видавав заміж та одружував, карав і милував⁷. Як зазначає Б. Міронов, влада чоловіка була майже абсолютистською, а становище жінки та дітей залишалося досить безправним. Але в останній третині XIX – на початку XX ст. під впливом міста, комерціалізації господарства сімейні стосунки на селі дещо гуманізувалися⁸.

Обов'язковість шлюбу православного духовенства теж викликала невдоволення частини пастирів⁹, причиною якого насамперед були труднощі матеріального характеру, з якими стикалася молода сім'я. Так, у 1915 р. на сторінках «Місіонерського огляду» священник С. Попов аргументував доцільність відміни примусу у цьому питанні. «Чому лікар земської лікарні має право вирішувати, чи вступати йому до шлюбу, – обурювався автор, – користується квартирою, може повністю присвятити себе виконанню своїх обов'язків за умови щорічного утримання 1000–1200 руб.? То чому ж священник за аналогічних умов не може собі цього дозволити? Хіба врачування душевних недугів не є важливішим, ніж врачування фізичних?»¹⁰

Церковне керівництво певною мірою реагувало на подібні настрої у середовищі кліриків. У 1869 р. вносяться зміни до законодавства, за яким неодружені представники духовного стану, старші 40 років могли ставати священниками, але за умови, що вони назавжди відмовляться від одруження¹¹. Проте ця поступка не вирішувала існуючої проблеми.

Отож, щоб отримати парафію та сан священника, випускник духовної семі-

нарії неодмінно мав одружитися¹². Нерідко під час вибору дружини керувалися таким принципом: «обирай корову по рогам, а дружину по родині», тобто з духовенства¹³. Саме духівництво протистояло проникненню в його середовище осіб з інших станів. Існував неписаний закон, за яким попович мав одружуватися з дівчиною з духовного стану, адже вважалося, що такій нареченій притаманні високі моральні якості¹⁴. А дівчина, відповідно, теж мала віддавати перевагу нареченому зі свого середовища. Єпископи, щоб зберегти цю традицію, інколи закріплювали парафії за малолітніми доньками померлого священика, щоб коли ті підростуть, могли вийти заміж лише за богослова, котрий мав зайняти місце її померлого батька¹⁵.

Інколи доходило до того, що єпархіальна влада виконувала роль свата. Коли дівчина, що мала посаг із пристойної парафії, з якихось причин не знаходила нареченого, її просто відправляли до семінарського керівництва і там робили «оглядини». По черзі семінаристи, котрі хотіли отримати священицький сан, заходили й оглядали дівчину та цікавились, яку за неї давали парафію. Часом наречену просто ставили біля дверей класу, де кожен студент міг знайомитися з нею і за взаємної згоди вступати у шлюб, отримуючи з її рукою і парафію¹⁶. Така ситуація вважалася цілком нормальною, адже кандидат на священство разом з дружиною отримував не лише парафію, але й чисельних братів, сестер та інших родичів дружини, які опинялися на його утриманні¹⁷. Як зазначав А. Свидницький, «хто топиться, й за бритву вхопиться. А попівнам сто раз лучче втопитись, аніж зостатись дівочити при матері-вдовиці: і мати пропаща, й діти зведуться нінащо... Найбільш посилають тих, кого ніхто не хоче, а сирота мусе, бо то воля владики»¹⁸.

У подальшому сімейному житті клірик нерідко намагався уникнути тягара у вигляді родичів дружини. Так, у 1873 р. священик В. Василевський повідомляв церковне керівництво, що він одружився з донькою пастиря с. Іванівки Липовецького повіту, внаслідок чого отримав окрім дружини і парафії ще 10 родичів, яких він мусив забезпечувати. Тому останній просив перевести його на іншу парафію¹⁹.

Поширеним варіантом поєднання двох молодих людей з духовного стану ставала домовленість між родичами. Батько нареченої намагався якомога скоріше одружити доньку, оскільки у випадку її неодруження він міг втратити парафію та ще й довіку годувати її. За свідченням самого духовенства, тривалий час у церковному середовищі процвітала справжня рабська торгівля юними попівнами. Сватання походило на договір, у котрому наречений намагався не продешевити, а батько – «спихнути товар» за будь-яку ціну²⁰. Тому зрозуміло, що на моральні якості нареченого особливої уваги не звертали. А коли й доходили до батьків дівчини негативні відгуки про майбутнього зятя, у хід ішли такі народні премудрості як «жениться – зміниться», «хто ж нині не п'є», «поп'є, поп'є та й перестане, лише б у хмелю благим був» і т. п.²¹ У більшості випадків на почуття та симпатії наречених ніхто уваги не звертав. За таких умов непро-

сто було побудувати гармонійні сімейні стосунки.

Проте існували й більш цинічні варіанти. Накопичивши грошей, батьки дівчини замість приданого давали нареченому певну суму для передачі хабара в духовну консисторію, де «люб'язний» чиновник «випадково» знаходив вакантну парафію. Так батько-священик збував одну з дочок, а молодий юнак отримував службу на стороні, і що важливо, без приданого у вигляді бідних родичів²². На жаль, такі негативні явища як хабарництво та службові зловживання зустрічалися у той час в усіх ланках державної влади, а бажання окремих священиків знайти легкий спосіб для отримання кращої парафії теж мало місце²³. На початку ХХ ст. у Волинській єпархії активну боротьбу з такими речами вів архієпископ Антоній, унаслідок чого в духовній консисторії звільнили з посад осіб, «котрі заплямували свою репутацію негідними священства справами»²⁴.

Ще одним способом влаштування синів та дочок духовенства ставала домовленість їх батьків із престарілими та бездітними священо- і церковнослужителями, котрим підходив час виходити за штат. Батьки домовлялися з ними, щоб ті передали своє місце їх дитині, звичайно ж не безкоштовно. Починалися торги, в яких перемагав найхитріший. Укладався письмовий договір з умовою догляду в старості колишнього власника місця. Перед церковним керівництвом такі домовленості іноді прикривалися родинними зв'язками²⁵.

У досліджуваній період існувала також проблема небажання частини випускників духовних навчальних закладів одружуватися з дівчатами з духовного стану²⁶. У 1899 р. київський благочинний І. Дражевський писав у звіті до Св. Синоду, що юнаки, закінчивши курс Київської духовної академії, ігнорують дівчат з духовного стану та одружуються з доньками київських мельників, чоботарів і навіть селян, звертаючи увагу лише на посаг нареченої. Як наслідок, доньки кліриків нерідко виходили заміж за селян, через що втрачали пільги, які вони мали за своїм походженням²⁷.

Важливість одруження саме з дівчиною з духовного стану зумовлювалася й тим, що до майбутньої матушки пред'являлися досить високі вимоги. Дружина пастиря не могла бути ні вдовою, ні розлученою, ні блудницею, ні «соромницею», тобто актрисою і т. д. У випадку неблагопристойної поведінки дружини священнослужителя, він мав або розлучитися з нею, або стати розстригою²⁸. Дівчина з світської родини не завжди виявляла готовність до обов'язків, які покладалися на неї як на помічницю служителя культу. Як зазначав священик В. Певницький, «світські дівчиці більше думають про наряди, танці, бали та інші подібні розваги, не люблять сидіти дома й уникають домашньої роботи, зі зневагою дивляться на те служіння, котре несуть пастирі Церкви»²⁹. Проте частина духовенства дотримувалася протилежної думки і виступала за ліквідацію замкнутості духовного стану. Священик Ф. Ліванов обурювався: «чому семінарист, котрий вирішив одружитися зі світською дівчиною вважався лібералом, тобто був людиною неблагонадійною? Невже таке обмеження не є

протизаконним? Як би відреагувала громадськість, якби вийшло розпорядження про те, що чиновники зобов'язані одружуватися лише з дочками чиновників? Така постанова викликала б лише кепкування та невдовзі була б відмінена»³⁰. Прихильники подібної точки зору вважали, що не має значення соціальне походження нареченої, важливо, щоб їй були притаманні зразкові моральні якості; головне, щоб у сім'ї дівчини панували принципи благочестивості та віри в Бога. Тоді правила та звички сімейного життя клірика не здавалися б їй новими та складними³¹.

За законодавством хлопцям дозволялося вступати у шлюб з 18 років, а дівчатам – з 16 років³². Представники духовного стану одружувалися у порівняно молодому віці. З 1860-х років середній вік вступу у шлюб став стабільним і зберігався таким до 1917 р. Для наречених він становив 21,4 роки, для нареченого – 24,2 роки³³. Іншими умовами укладання шлюбу були розумове здоров'я наречених, їх взаємна згода, згода батьків чи опікунів, відсутність родинних зв'язків (кровних та духовних), належність наречених до одного віросповідання³⁴.

Юнаки з духовного стану, котрі планували одружитися, мали отримати дозвіл архієрея. У випадку позитивної відповіді духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб³⁵. А коли вже випускник семінарії мав цей документ, він приступав до вибору нареченої. Як розмірковував один з героїв сімейної хроніки «Люборацькі» Робусинський, «...головне, що є білет... З таким білетом до кожного батька приступиш, а в тім і вся штука, щоб батькові подобатись, бо на дівчат рідко хто зважа: і дикий кінь приручається, а жінка присмирє, – думають попи»³⁶.

Характерною рисою укладання шлюбів ставала їх сезонність. Упродовж року весілля розподілялися нерівномірно. Найбільша кількість одружень припадала на січень – лютий і жовтень – листопад. Це пояснювалося причинами економічного та релігійного змісту. Економічна пов'язувалася з аграрним циклом: із закінченням сільськогосподарських робіт у вересні розпочиналися весілля і завмирили на початку нового циклу робіт у березні – квітні. Релігійна ж причина полягала у тому, що не заборонялося одружуватися упродовж чотирьох постів³⁷.

Саме весілля проходило за гарними українськими традиціями. Відомий український письменник І. Нечуй-Левицький, який сам походив з духовного стану, у своєму творі «Старосвітські батюшки та матушки» досить яскраво описав весілля доньки священика з молодим поповичем. Молоді після причастя повінчалися. Після вінчання наречені виходили з церкви і всі люди йшли за ними. Біля кожного двору в воротах стояли застелені столи, а на кожному столі лежав хліб і дрібок солі. Господар вітав молодих з хлібом та сіллю. Мати нареченої стрічала молодих на ганку, де стояв застелений стіл і лежав хліб та сіль, вона благословляла молодих хлібом, а одна з родичок обсипала їх вівсом, пшеницею по половині з мідними та дрібними срібними грішми. Дітвора кидалася збирати гроші, а молоді йшли у світлицю і сідали обідати. По обіді з'їжджалися на весілля

гості. Серед світлиці ставили довгий стіл, на столі ставили соснове гільце, коровай. Дружки квітчали гільце калиною та пучечками вівса. Наречену садили на посаді, а за столом сиділи дружки, дочки священників і господарів села. Дружки співали пісні. Після того, як усі гості з'їжджалися починалося святкування, котре тривало 2–3 дні, а інколи й довше³⁸.

Православна церква серйозно ставилася до питання шлюбу, а тому одружуватися дозволялося лише один раз, оскільки шлюб символізував єдиний та непорушний союз Христа і Церкви³⁹. З цієї причини розлучення в Російській імперії були рідкісним явищем. Так, у 1913 р. на 98,5 млн. православних було оформлено лише 3791 розлучення (0,038 %). За переписом 1897 р. на 1000 чоловік лише один був розлучений, на 1000 жінок – лише дві⁴⁰. Зрозуміло, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства, церковне керівництво ставилося ще більш категорично. Розлучення дозволялося лише у виключних випадках, а саме:

1) Зрадивши дружину, священо- та церковнослужитель позбавлявся сану та розлучався з нею, якщо остання не бажала зберегти шлюб. Коли зраджувала дружина, священо- та церковнослужитель розлучався з нею, якщо хотів зберегти сан; якщо не погоджувався на розірвання шлюбу – позбавлявся сану⁴¹.

2) При нездатності чоловіка до сімейного життя через хворобу чи фізичні вади за проханням дружини останній міг із нею розлучитися, але не позбавлявся сану. При нездатності дружини до сімейного життя її чоловік міг зберегти шлюб, якщо бажав цього. Якщо ж він був винним у нездатності дружини до сімейного життя, то позбавлявся сану⁴².

3) При позбавленні станових прав одного з подружжя інший зберігав свої станові права та міг просити про розірвання шлюбу⁴³.

4) У випадку безвісті зниклого священо- та церковнослужителя його дружина могла просити церковне керівництво про розірвання шлюбу та про дозвіл на другий шлюб. Якщо ж безвісті зникла дружина клірика він також мав право на розірвання шлюбу, проте не міг одружитися вдруге⁴⁴.

Якщо розлучитися священо- та церковнослужитель за певних умов все ж міг, вдруге одружитися він не мав права. Це правило істотно ускладнювало життя тих представників духовенства, котрі в силу різних обставин втрачали дружину. У 1917 р. «Всеросійський церковно-громадський вісник» запропонував вдовим клірикам відповісти на питання про вік, тривалість вдовства, бажання вступити у другий шлюб, ставлення до другого шлюбу. Інколи траплялися такі короткі відповіді, лаконічність яких не могла приховати весь трагізм становища священика-вдівця: 48 років, 25 років без вини несучи хрест вдовства, прожив з дружиною усього півроку⁴⁵. Якщо священик вступав у другий шлюб, то змушений був відмовитися від сану. Лише як виняток, дозволялося молодому вдівцеві одружитися з сестрою померлої дружини, за умови, якщо священик був раніше прийнятий у дім до дружини, тобто одружився з «нареченою з місцем»⁴⁶.

У випадку ранньої смерті дружини клірика, останній залишався наодинці зі своєю бідною і кількома дітьми. Коли чоловік не належав до духовного стану, він міг одружитися вдруге, щоб знайти собі помічницю по господарству та по догляду за дітьми. Члени причту позбавлялися такого права. Проблема вдівства та заборони другого одруження турбувала священо- та церковнослужителів, що знаходило своє відображення на сторінках духовних періодичних видань. Майже в кожній статті, котра стосувалася даної теми, висловлювалося співчуття вдівцям. Але тут же зазначалося, що священник зобов'язаний, незважаючи на усілякі труднощі, утриматися від спокус плоті і з гідністю нести свій хрест до кінця життя. Щоб не піддатися спокусі зречення від сану, рекомендувалося якомога більше фізично працювати, побільше читати Св. Письмо і різноманітну церковну літературу, безперервно щиро молитися, що мало допомогти зберегти чистоту і цноту вчинків та думок⁴⁷.

Складність становища багатодітного вдівця яскраво відображена у листі з наріканнями на безпросвітне життя, який адресувався протоієрею Є. Попову. Священик писав: «Дружина моя померла, залишивши мене з шістьма сиротами. Як боляче дивитися на шестимісячне немовля! Як вони, дітки мої, будуть рости без материнського догляду, коли і старшому з них лише 13 літ, а після нього ідуть семилітній, п'ятилітній, трьохлітній, двохлітній і шестимісячний? О, Боже мій! як страшно мені дивитись у майбутнє!» Протоієрей втішав вдівця такими словами: «Так, люб'язніший батюшка, ви стали тепер хрестоносцем, і саме тому ви є улюбленцем Бога. Саме в цій тяжкості Христа, що на вас покладена і є батьківська пам'ять про вас Господа Бога, і це для вас має бути самою головною розрадою!» Далі протоієрей радив священнику уникати чужих сімей, де його рана іще більше роз'ятриться через вдівство⁴⁸. Проте залишилось незрозумілим, як він міг виконати останню пораду, адже специфіка його роботи полягала у постійних контактах з чужими родинами.

В іншому повчанні протоієрей П. Мегорський звертався до овдовілого священика з такими словами. «Я знаю, яке велике горе спіткало тебе, ти залишився один з чотирма дітьми. Найменшому один день від народження. І я згоден з народною мудрістю «Вдівець – дітям не батько, а сам круглий сирота». Розумію, що тобі важко доглядати своїх дітей, адже священнику постійно потрібно відлучатися з дому: то в поле, то по господарським справам, то на виконання треб, і увесь цей час серце не може бути спокійне, адже ти не знаєш, як там твої діти». Далі протоієрей згадує про ще одну проблему. Коли священник залишається молодим вдівцем, йому дуже непросто побороти поклик природи. А ще важче це зробити, коли в хаті є прислуга жіночої статі, без якої не обійтися, коли є маленькі діти. Тут пастирю потрібно бути вкрай коректним, аби серед віруючих не почались пересуди про його аморальну поведінку, після чого йому було б набагато важче повчати своїх парафіян. Висновок протоієрея зводився до того, що потрібно все терпіти, бо Бог не дає більше, ніж людина може винести⁴⁹. Щоб уникнути пересудів на селі інший священник І. Поспелов

радив вдівцю брати на допомогу по догляду за дітьми жінку-родичку похилого віку⁵⁰. Загалом, усі подібні рекомендації закінчувалися порадою – змиритися з тим, що випало на долю, бо на все воля Божа⁵¹.

Звичайно, такі слова втіхи мало чим могли допомогти пересічному сільському священику в реальному житті. Тому духовенство все частіше піднімало питання про відміну заборони другого шлюбу, аргументуючи це тим, що для інших верств такої заборони не існує. Однак позиції церковного керівництва у даному питанні залишалися непохитними: одружитися вдруге клірик міг лише за умови зречення сану, а це породжувало й ряд інших проблем, серед яких найголовнішою ставала загроза розкриття таємниці сповіді. Священнослужителям схилилися до думки, що краще б дозволити другий шлюб, ніж людина, котрій відкривали найпотаємніші закутки душі, переходила до світського життя, володіючи чужими таємницями⁵².

У будь-якому випадку відмова від сану засуджувалася вищим церковним керівництвом. Зокрема, митрополит московський Філарет зазначав, що не має прощення тим священикам, котрі через поклик плоті зрікаються сану. І не може нестриманість священнослужителями своїх природних покликів стати поважною причиною для відмови від священнодійства. Адже, дозволивши священику через пристрасть одружуватись вдруге, доведеться йти і на інші поступки, – зазначав митрополит. Невдовзі прийде мирянин, котрий став вдівцем після третього шлюбу в тридцятилітньому чи тридцяти-п'ятилітньому віці і попросить відмінити закон про заборону четвертого шлюбу, чи прийдуть моряки й попросять дозволити їм брати у плавання дружин, оскільки вони не можуть перемогти плотських бажань⁵³. Міркування митрополита були досить аргументованими, проте в реальному житті ця заборона оберталася тим, що частина вдівців заводила собі співмешканок та коханок.

Отже, шлюб для православного парафіяльного клірика вважався обов'язковим, причому при його укладанні існувало ряд правил та обмежень. Церковне керівництво заохочувало шлюби між представниками духовного стану, що сприяло збереженню його замкнутості. При укладанні шлюбу наречений в основному звертав увагу на те, чи має наречена посаг у вигляді парафії. Такий меркантильний підхід нерідко заважав формуванню гармонійних стосунків у сім'ї. Складність отримання розлучення та неможливість другого шлюбу для духовенства породжували цілий ряд проблем. В особливо скрутному становищі опинялися клірики у випадку смерті дружини. Вдівцям важко було доглянути за маленькими дітьми без жіночої допомоги. А така допомога з боку сторонніх осіб жіночої статі не завжди адекватно сприймалася парафіянами та викликала підозри щодо аморального забарвлення цих стосунків.

Примітки:

¹ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. М. : «Типография Наука», 2004.

- ² Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни. СПб. : Петербургское Востоковедение, 2005.
- ³ Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. М. : Новый хронограф, 2002; Леонтьева Т. Г. Жил-был поп // Родина. 1999. № 11. С. 42-47.
- ⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. Т. 1. СПб. : Дмитрий Буланин, 2003.
- ⁵ Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (церковные реформы в России 1860–1870-х годов). М. : Крутицкое Патриаршее Подворье Общества любителей церковной истории, 1999.
- ⁶ Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. Ч. 1. М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2004. С. 707.
- ⁷ Пономарева В. В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины : семья, профессия, домашний уклад. XVIII – начало XX века. М. : Новый хронограф, 2009. С. 13, 20.
- ⁸ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1. С. 249.
- ⁹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 160, спр. 857, арк. 21; Вениамин. Брак и пастырство // Миссионерское обозрение. 1914. № 6. С. 195.
- ¹⁰ Попов С. Главное условие возрождения приходской жизни – отмена обязательного брака для кандидатов священства // Миссионерское обозрение. 1915. № 1. С. 79.
- ¹¹ Смолич И. К. История Русской церкви. 1700–1917. Т. 1. С. 338; Вдовство священника // Пастырский собеседник. 1898. № 42. С. 634.
- ¹² К вопросу о браке священников // Руководство для сельских пастырей. 1899. № 18. С. 21-23.
- ¹³ Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни. С. 391.
- ¹⁴ ІР НБУ, ф. XIII, спр. 2803, арк. 11; О воспитании детей // Душеполезное чтение. 1897. Ч. 1. С. 273.
- ¹⁵ Почему кандидаты в священство – семинаристы, учителя, псаломщики – неохотно женятся на дочерях священников, диаконов и псаломщиков, а выбирают себе невест из других сословий? // Подольские епархиальные ведомости. 1897. № 28-29. С. 718.
- ¹⁶ Там само. С. 720.
- ¹⁷ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. Казань : Университетская типография, 1873. С. 171.
- ¹⁸ Свидницький А. Люборацькі. Оповідання. Нариси та ст. / упоряд. Р. Мовчан. К. : А.С.К., 2006. С. 128.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України), ф. 127, оп. 765, спр. 313, арк. 12-12 зв.
- ²⁰ Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861–

1904) // Социальная история. Ежегодник. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. С. 51.

²¹ Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество / ТвГУ. Вып. 1. Тверь, 1999. С. 51.

²² Леонтьева Т. Г. Жил-был поп... С. 46-47.

²³ «Быть может и в моем песке и соре найдется какая-нибудь крупичка...» : дневник А. Н. Львова // Нестор. 2000. № 1. С. 39.

²⁴ Митрополит Антоний (Храповицкий). Жизнеописание. Письма к разным лицам 1919–1936 годов / Антоний (Храповицкий). СПб. : Издательство Олега Абышко, 2006. С. 29.

²⁵ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. С. 172.

²⁶ Соловьев Н. И. Православное духовенство : очерки, повести и рассказы из жизни приходского духовенства. СПб. : И. Л. Тузов, 1902. С. 57.

²⁷ Заботы о брачных союзах юношей духовного звания // Киевская старина. 1899. № 12. Отд. 2. С. 130

²⁸ Киприан (Керн). Православное пастырское служение. СПб. : Сатисъ, 2000. С. 170.

²⁹ Певницкий В. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. К. : Типография А. Н. Иванова, 1886. С. 176.

³⁰ Ливанов Ф. В. Жизнь сельского священника: бытовая хроника из жизни русского духовенства. М. : тип. Ф. Иогансон, 1877. С. 23.

³¹ Семейная жизнь священника // Руководство для сельских пастырей. 1885. № 22. С. 101.

³² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1. С. 167.

³³ Там само. С. 169.

³⁴ Пилипенко Н. Г., Посохова Л. Ю. Сім'я парафіяльного священника Харківської єпархії XIX ст. // Краєзнавство. № 1-4, 2005. С. 146.

³⁵ Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ. С. 108.

³⁶ Свидницький А. Люборацькі. С. 240.

³⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1. С. 169.

³⁸ Нечуй-Левицький І. С. Старосвітські батюшки та матушки / І. С. Нечуй-Левицький. К. : Дніпро, 1985. – С. 103-104.

³⁹ Мейендорф И. Брак в православии. Клинтон : Фонд «Христианская жизнь», 2000. С. 49.

⁴⁰ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. С. 214.

⁴¹ Российский государственный исторический архив, ф. 804, оп. 1, р. I, спр. 54, арк. 27.

⁴¹ Там само, арк. 27 зв.

⁴² Там само, арк. 28.

⁴³ Там само, арк. 28 зв.

⁴⁴ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. С. 365.

⁴⁵ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М. : Русская панорама, 2003. С. 32.

⁴⁶ Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // Руководство для сельских пастырей. 1907. № 39. С. 110; Попов Е. Письма к собрату священнику, овдовевшему и многодетному // Руководство для сельских пастырей. 1887. № 2. С. 65.

⁴⁷ Попов Е. Письма к собрату священнику, овдовевшему и многодетному // Руководство для сельских пастырей. 1887. № 1. С. 26-28.

⁴⁸ Мегорский П. Поучение по случаю смерти жены священника // Руководство для сельских пастырей. 1878. № 23. С. 178-181.

⁵⁰ Поспелов И. Письмо к священнику, лишившемуся жены // Руководство для сельских пастырей. 1886. № 37. С. 48.

⁵¹ Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // Руководство для сельских пастырей. 1907. № 38. С. 84.

⁵² Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. С. 357.

⁵³ Священнослужителям, желающим по вдовству снять с себя священный сан // Руководство для сельских пастырей. 1886. № 45. С. 259-260.

Bogdana Opria. Marital relations among the Orthodox parish clergy of Right-Bank Ukraine in the 60-s of the XIX – early XX century. The article deals with the marital relations among the Orthodox parish clergy of Right-Bank Ukraine in the 60s of the XIX – the beginning of the XX century. This article discusses that the marriage for the Orthodox clergyman was compulsory, and at his conclusion there were a number of rules and restrictions. Church leadership encouraged marriages between members of the clergy, which contributed to the preservation of its seclusion. At the time of marriage, there was often a mercantile approach, which prevented the formation of harmonious relationships in the family. The difficulty of obtaining a divorce and the impossibility of a second marriage for the clergy caused a number of problems. In a particularly difficult situation were the clerics in the event of the death of his wife. Widowers found it difficult to raise young children without women's help. And such help from outside women was not always adequately perceived by the parishioners and raised suspicions about the moral component of such relations.

Key words: marriage, family life, Orthodox clergy.

Отримано: 10.05.2017 р.